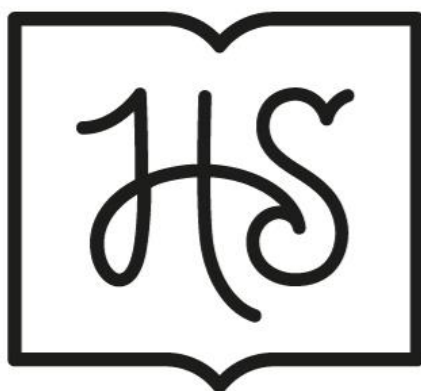

HISTORIA SCHOLASTICA

2/2017

Ročník / Volume 3

Praha / Prague 2017

Historia scholastica

Č. / No. 2/2017

Roč. / Vol. 3

Redakční rada / Editorial Board

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: doc. PhDr. Tomáš Kasper, Ph.D. (Technická univerzita v Liberci)

Zástupce vedoucího redaktora / Deputy Editor: PhDr. Markéta Pánková (Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského v Praze)

Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)

Prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc. (Univerzita Pardubice)

Doc. PhDr. Růžena Váňová, CSc. (Filosofická fakulta University Karlovy v Praze)

Doc. Mgr. Jaroslav Šebek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze a Akademie věd ČR)

PhDr. Dana Kasperová, Ph.D. (Technická univerzita v Liberci)

Mgr. Magdaléna Šustová (Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského v Praze)

Mezinárodní redakční rada / International Editorial Board

Prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc., dr.h.c. (Historický ústav Akademie věd ČR)

Prof. Dr. Jürgen Oelkers (Emeritus Professor Universität Zürich)

Prof. Dr. András Németh (Eötvös Loránd Tudományegyetem Budapest)

Prof. Dr. Simonetta Polenghi, Ph.D. (Università Cattolica del Sacro Cuore Milano)

Prof. Dr. Andreas Hoffmann-Ocon (Pädagogische Hochschule Zürich)

Prof. Dr. Edvard Protner (Univerza v Mariboru)

Prof. Dr. Eva Matthes (Universität Augsburg)

Prof. Dr. Dr.h.c. Ehrenhard Skiera (Univ. Prof. a.D. Europa-Universität Flensburg)

Prof. PhDr. Blanka Kudláčová, Ph.D. (Trnavská univerzita v Trnavě)

Prof. Dr. Gerald Grimm (Universität Klagenfurt)

Prof. Andreas Fritsch (Deutsche Comenius Gesellschaft)

Dr. Marta Brunelli, Ph.D. (University of Macerata)

Výkonný redaktor / Executive Editor: Mgr. Karel Ouroda, Ph.D., Mgr. Lucie Krausová (Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského v Praze)

Vydavatel / Publisher:

Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského

Valdštejnská 20, 118 00 Praha 1, www.npmk.cz

IČ 61387169

ISSN 2336-680X

Časopis *Historia scholastica* vychází 2x ročně.

Toto číslo vyšlo 31. prosince 2017.

Časopis **Historia scholastica** je zařazen do mezinárodních vědeckých databází Ulrich's a EBSCO.

Obsah

ÚVODNÍK	1
Tomáš KASPER Markéta PÁNKOVÁ Dana KASPEROVÁ	
STUDIE:	3
K antickým kořenům pojetí humanity (<i>Humanitas</i> před Komenským) Martin STEINER	
Pojetí humanity v edukační koncepci J. A. Komenského jako příspěvek k lidské budoucnosti Jana PŘÍVRATSKÁ a Vladimír PŘÍVRATSKÝ	17
Vznik obchodní akademie v Kolíně a výstavba reprezentativní budovy Hana ŠLOUFOVÁ KUČEROVÁ	23
Polské školství regionu Těšínského Slezska v 19. a na počátku 20. století Lucie ZORMANOVÁ	42
Úsilie o zachovanie akademickej autonómie na Slovenskej univerzite v období Slovenskej republiky 1939–1945 Janka ŠTULRAJTEROVÁ	54
Výchovná činnosť saleziánok na Slovensku 1940–1990 Adriana SARKÖZYOVÁ	69
K významu sdílení osobní minulosti pro narativní identitu Magda NIŠPONSKÁ	79
VARIA:	95
Vzpomínky Vojmíra Srdečného na studentské oběti nacismu	
Pavel Kohn a jeho vzpomínky na vzdělávání v období protektorátu a v době poválečné	98
Svědectví holocaustu – vzpomínky Helgy Hoškové	102
Těžké roky v gulagu a návrat do vlasti. Vzpomínky Věry Sosnarové	106

Vzpomínky Jiřího Zajíce na činnost skautů a aktivity tzv. skryté církve v době normalizace	111
DISKUZE:	116
Pedagogická knihovna J. A. Komenského Magda JUNKOVÁ	
REPORT:	128
11. sjezd českých historiků. Profesní setkání historiček a historiků ČR, Olomouc, 13.–15. 9. 2017 Magdaléna ŠUSTOVÁ	
Výstava „Jsem Jehuda Bacon. Holocaust a poválečná doba očima izraelského malíře českého původu“ v Národním pedagogickém muzeu a knihovně J. A. Komenského Lenka LAJSKOVÁ a kol.	130
„Toho už jsme někde viděli.“ Zpráva o jedné originální a úspěšné výstavě Karel RÝDL	132
RECENZE:	135
Pieter J. Goedhart – Jan C. Henneman – Hans van der Linde: Comenius en Naarden: Historische schets van het Comenius Museum en Mausoleum in Naarden. Komenský a Naarden: Nástin historie vzniku Muzea a Mauzolea J. A. Komenského v Naardenu Magdaléna ŠUSTOVÁ	
Jan Šimek: Historie školních budov: od tereziánských reforem po současnost Růžena VÁŇOVÁ	137

STUDIE:

K antickým kořenům pojetí humanity (*Humanitas* před Komenským)

Martin STEINER

ARTICLE INFO

Article history:

Received 4 October 2017

Accepted 10 November

2017

Available online 31

December 2017

Keywords:

humanity in the early

modern culture,

humanity in the ancient
tradition,

conceptions of humanity
dictionaries, florilegia

ABSTRACT

On understanding of humanity between the ancient world and Comenius

Classical authors such as M. T. Cicero, L. A. Seneca, M. F. Quintilianus, as well as the Church Fathers, e.g. Lactantius, Ambrosius or Isidorus of Hispala later on, represent those authors and thinkers who articulated the ancient and early Christian ideas of humanity. Beside the nature of human relationships, they had also considered the close link to education and upbringing. In the European Early Modern Age, the concept of humanity largely depended not only on the study of classical authors themselves, but also on other resources such as language dictionaries, collections of quotes, proverbs, sayings, exempla etc. Here we sample those most likely used by J. A. Comenius.

M. Steiner

Filosofický ústav AV

ČR, v. v. i. •

Oddělení pro

komeniologii

a intelektuální dějiny

raného novověku •

Jilská 1

110 00 Praha 1 •

Česká republika •

msteiner@flu.cas.cz

K pojetí humanity mezi antikou a Komenským¹

Humanitu pokládáme patrně všichni, nebo alespoň většina z nás, za něco, co nás provází životem, co utváří naše vztahy k ostatním lidem, co patří neodmyslitelně k naší kultuře. O něco složitější to možná bude, budeme-li se domlouvat o tom, co si pod pojmem humanita představujeme, tady se asi naše představy nebudou úplně shodovat; na tom ale jistě není nic

¹Tato studie je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci grantu GA ČR 14-37038G „Mezi renesancí a barokem: Filosofie a vědění v českých zemích a jejich širší evropský kontext“.

divného. Bylo tomu tak i dříve, jak snad vyplýne i z toho, čím se budu zabírat ve svém příspěvku.

Chci předložit ve výběru několik pohledů na pojetí humanity od latinské – tedy římské – antiky po dobu před Janem Amosem Komenským, jehož pohledu na humanitu bude věnována následující studie; půjde tedy o jakási prolegomena k tomuto příspěvku, což se vedle dalších faktorů promítlo do volby pramenů. Otázkou, na jakých základech a vlivech stojí Komenského myšlenkový svět, se zabývaly generace povolanějších autorů, mám-li zmínit alespoň některé z těch významnějších, pak od Jána Kvačaly přes Jana Patočku k Dagmar Čapkové.² Chtěl bych při této příležitosti obrátit pozornost na specifickou oblast zdrojů, jež se mohly podílet na formování dobových náhledů (včetně Komenského), k nimž mě přivedly zkušenosti s edicemi Komenského textů a jež obvykle zůstávají stranou zájmu badatelů, pomineme-li právě autory komentářů k edicím. Nemíním v žádném případě tyto zdroje přeceňovat, nicméně sloužily jako pomůcka nejenom při výběru citátů vhodných pro literární „zdobení“ textů, nýbrž byly schopny poskytovat pomoc např. při formulování definic. Mám na mysli dobové výkladové i jazykové slovníky a různé typy florilegií, jež shromažďují vedle citátů z antických autorů i výroky a výňatky z textů autorů pozdějších, včetně těch, jejichž díla vznikala nedlouhou dobu před jejich zrodem. Díky tomu zrcadlí i proměny, jimiž procházely v průběhu času náhledy na různá témata, nevyjímaje pojetí humanity, tedy našeho tématu.

Ke zdrojům, jež se mohly podílet na formulacích Komenského, jistě nepatří definice v moderních slovnících a encyklopediích, ty tu mají roli komparační.

Vyjdou tedy od definic v některých současných či nepříliš starých slovnících a pak se v čase vrátím a budu postupovat chronologicky.

Když se podíváme do různých slovníků, najdeme vymezení, jež se budou lišit zejména podle doby jejich vzniku a podle charakteru a zaměření příslušného slovníku. Nejstručnější vymezení jsem – při své víceméně namátkové probírce – našel ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, jehož autorům stačilo svým uživatelům sdělit, že humanita je *lidskost, lidství*. O mnoho sdílnější není (možná kupodivu) *Ottův slovník naučný*, jehož příslušné heslo vymezuje humanitu rovněž pouze nevětně jako *lidskost, lidumilnost, přívětivost, laskavost*. O poznání obšírnější ve svém hesle *humanita* je *Akademický slovník cizích slov: láska k člověku, lidskost, lidství; mravní ideál založený na úctě člověka k člověku*. Poslední

²KVAČALA, J. *Über J. A. Comenius' Philosophie, insbesondere dessen Physik*. Leipzig 1886; Týž. *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften*. Berlin–Leipzig–Wien 1892; PATOČKA, J. *Základní filosofické myšlenky J. A. Komenského v souvislosti se základy jeho soustavného vychovatelství*. In: KOPECKÝ, J., J. KYRÁŠEK a J. PATOČKA. *Jan Amos Komenský. Nástin života a díla*. Praha: SPN, 1957; Týž. *Filosofické základy Komenského pedagogiky. Pedagogika VII*. 1957, č. 2, s. 137–177. ISSN 0031-3815; ČAPKOVÁ, D. *Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského*. Praha: Academia, 1987. Bez ISBN; Týž. *The Writings of J. A. Comenius and 17th Century Thought*. In: KYRALOVÁ, M., ed. a J. PŘÍVRATSKÁ, ed. *Symposium Comenianum 1986: J. A. Comenius's contribution to world science and culture: Liblice June 16–20, 1986 [sborník referátů]*. Praha: Academia, 1989, s. 75–87. Bez ISBN.

vymezení už je s hlubším záběrem do etické – či řekněme vztahové – roviny obsahu pojmu humanita.³

Pro nás může být východiskem heslo *Humanita* ve *Filosofickém slovníku* vydaném v Olomouci r. 1995: **Humanita** (z lat. *humanitas*, lidskost, láska k lidskému) zpravidla etický pojem, označující jeden z nejvyšších mravních ideálů. Obecnými rysy humanity jsou požadavky harmonického rozvoje duchovní a rozumové stránky člověka, zabezpečení lidské důstojnosti, svobody, práv, podmínek pro uplatnění osobní odpovědnosti, rozvoj vzdělanosti a kulturní úrovně atp. Vše se zakládá na myšlence lidsky odpovídajícího plnohodnotného vztahu k druhému člověku v jinakosti jeho bytí. Ideály humanity mají zčásti antické kořeny (např. M. T. Cicero), jejich vlastní rozpracování je však až zásluhou novověku; konceptualizace představ humanity, v jádru podníčená kulturní situací Evropy po náboženských válkách, spadá do období novohumanismu.⁴ Ještě zmiňuji *Encyklopedii antiky*, jež se stručně zabývá humanitou pod heslem *etika*, na něž má u záhlaví *humanitas* odkaz: Po sblížení řecké a římské kultury v 2. stol. př. n. l. formulovali filosofové, zvláště Panaitios a Poseidónios, ideu lidství (řec. *filanthropiá*, latinsky *humanitas*), obsahující požadavek, aby každý jednatel aktivně rozvíjel spravedlnost a lásku k lidem, jako nepsaná pravidla společenského soužití. Etické ideje Panaitiovy působily na římskou aristokracii, zvláště na Cicerona (Svoboda, 1973, s. 180). Panaitios a jeho žák Poseidónios byli předními představiteli tzv. střední stoy, čímž je řečeno, že k pojetí humanity, jak nám je prostředkují římské – tedy latinště – autoři, výrazně přispěli stoikové.

Největší latinský slovník *Thesaurus linguae Latinae*⁵ dělí antické doklady slova *humanitas* do dvou základních významových okruhů. První zahrnuje významy spojené s lidskou přirozeností – jak bychom dnes řekli – biologickou či fyzickou a k těm uvádí jako protiklad výraz *divinitas*, tedy božství. Druhý, daleko bohatší, daleko četněji zastoupený okruh se týká vlastností, atributů, jež člověka jako takového vyznačují, přináleží mu, hodí se k němu a neměl by je v nějaké míře a kombinaci postrádat. Tento druhý okruh je tu opět rozdělen na dvě oblasti, jednu s pouhými dvěma doklady až u křesťanských autorů,⁶ kde *humanitas* znamená zdravý smysl, prozíravost. Zbývá ta nejpočetněji zastoupená oblast, která se nejbližší dotýká našeho tématu, již autoři Thesauru charakterizují jako označení pro podmínky, stav života dovedeného nad úroveň barbarů (což ovšem v latině, v níž Thesaurus předkládá své výklady, nezní tak pohoršlivě jako v češtině), zahrnující veškerou kultivaci mravů a vzdělání. Protikladem tu je výraz *inhumanitas*, tedy zjednodušeně, obecně řečeno nelidství či nelidskost.

³Viz *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Vyd. 2. Praha: Academia, 1994, s. 104. ISBN 80-200-0493-9; *Ottův slovník naučný*. Díl 11., *Hédypathie–Hýždě*. Praha: J. Otto, 1897, s. 870; KRAUS, J. et al. *Akademický slovník cizích slov*. Díl 1., A–K. Praha: Academia, 1995, s. 298. ISBN 80-200-0497-1.

⁴Pomijím zbylou část tohoto hesla, která přesahuje moje téma. Viz BLECHA, I. et al. *Filosofický slovník*. Olomouc: Fin, 1995, s. 185. ISBN 80-7182-014-8.

⁵*Thesaurus linguae Latinae*. Leipzig: B. G. Teubner 1977–. Heslo *humanitas* je v 17. sešitě oddílu VI, 3, Leipzig 1988, sl. 3075–3083.

⁶Tertullianus a Arnobius.

Tato druhá oblast pak má v Thesauru deset dalších podskupin pro významové nuance, jež ve shromážděných dokladech autoři Thesauru odkryli; v překladu je lze vyjádřit takto:

- ušlechtilost (*generositas*)
- důstojnost (*dignitas, honestas*)
- vtipnost, vkus (*facetia, elegantia*)
- vzdělanost a duchaplnost (*eruditio, doctrina, urbanitas*)
- vyrovnanost (jakožto výsledek studia nauk; *aequanimitas*)
- laskavost, vlídnost (*comitas, benignitas, clementia*)
- pohostinnost (*hospitalitas*)
- štědrost (*munificentia, liberalitas*)
- spravedlnost (*aequitas*; u právníků)
- dobrodiní prokázané na základě lidskosti (*beneficium*).

Toto třídění můžeme jistě pokládat za subjektivní, třebaže slovník typu Thesauru latinského jazyka není jistě ve svých formulacích závislý pouze na autorech jednotlivých hesel, ta ještě podléhají redakci. Nicméně souhrn shromážděných dokladů svědčí nepochybně a pro většinu z nás asi nikoli překvapivě o širokém rozptýlu významů výrazu *humanitas*. Z distribuce dokladů výrazu *humanitas* ovšem nevyčteme, zda by některou z těchto dvou výše zmíněných základních významových skupin bylo možno pokládat za prokazatelně starší, výraz *humanitas* se vyskytuje, zjednodušeně řečeno, jak v biologickém, tak morálním smyslu u autorů 1. stol. před Kristem, tzn. od M. T. Cicerona; dva o něco málo starší autoři – M. Terentius Varro a autor spisu *Rhetorica ad Herennium* – už užívají slova *humanitas* ve významu spadajícím do druhé z obou již zmíněných hlavních skupin. Časový rozdíl mezi těmito dvěma autory a Ciceronem je však tak nepatrný, že z toho lze těžko činit závěry o nějakém vývoji obou základních významů sledovaného výrazu; v dochovaných latinských písemných památkách pro to doklady chybějí.

Co naopak lze z distribuce významových odstínů, jak je utřídili autoři Thesauru, vyčíst, je to, že nejvíce je doložen význam laskavost, vlídnost (*comitas, benignitas, clementia*); tato významová oblast je pak ještě dále členěna podle toho, kdo a komu vlídnost prokazuje; „lidskými“ mohou být v těchto příkladech i bohové, lidskost, mírnost se prokazuje i zvířatům, stavbám, veřejnému dění.

Určitý vývoj lze na základě dokladů, jež máme k dispozici, sledovat u oněch výše uvedených podskupin, z nichž tři posledně uvedené se objevují přece jen výrazně později: dobrodiní od 1. stol. po Kristu (Petronius a pozdější), spravedlnost od 2. stol. (Salvius Julianus, Ulpianus a d. právníci) a štědrost od 4. stol. (např. Augustinus). To však prakticky nic nemění na tom, že velká část, ne-li všechno, z toho, co si dnes pod pojmem humanity dovedeme představit, u římských autorů již obsaženo je.

Co můžeme vyvozovat z jazykových slovníků, je ale jen jedna stránka věci. Druhou představují výroky o humanitě zachované u některých antických autorů.

Obširnější – a snad možno říci shrnující – definici najdeme u autora z 2. stol. po Kr. Aula Gellia: praví se v ní, že ti staří autoři, kteří slova *humanitas* používali správně, nemysleli jím to, jak se chápe obvykle a co Řekové nazývají filantropií,⁷ tedy jakousi přístupnost a dobrou vůli vůči všem lidem, nýbrž to, co Řekové nazývají *paideia*, tedy výchovu a vzdělání v dobrých uměních; péče o vědění byla dána mezi všemi živočichy jen člověku, proto byla nazvána lidskostí (*humanitas*); potud Gellius, jenž se tu dovolává Varrona a Cicerona.⁸ Některá místa u Cicerona tomuto pojetí nasvědčují, Cicero skutečně spojuje výraz (*politior*) *humanitas* těsně s výrazy, jež se jednoznačně ke vzdělávání vztahují – *omne rectum studium* nebo *communes litterae*.⁹

U téhož Cicerona ovšem najdeme místa, kde užívá slova *humanitas* právě v tom – jak Gellius odmítavě říká – obecném a nesprávném – smyslu. Zřejmé je to tam, kde jde o určitý protiklad či jeho náznak. Tak zejména v Ciceronově korespondenci jsou místa, kde se hovoří o tom, že někdo mírní svou přísnost apod. právě lidskostí, *humanitate*.¹⁰ Jde o častější motiv, najdeme jej také u historika Velleia Patercula, jenž v charakteristice člověka, který si zasloužil vyznamenání, říká: „člověk starých dobrých mravů, vždy spojující své přísné zásady s ohleduplným pochopením“. ¹¹ Podobně píše Plinius mladší jednomu z adresátů svých dopisů, že si počíná velmi dobře, když svou spravedlnost osvědčuje a doporučuje provinciálům pomocí lidskosti, jejíž významnou částí je prokazovat svou přízeň komukoliv, kdo je čestný.¹²

Několik různých vymezení pak čteme u křesťanského autora 3. stol. Firmiana Lactantia, pro nějž je *humanitas* spravedlnost, soucit, láska.¹³ Lactantius a po něm také Isidorus vidí *humanitas* ještě jako vzájemnou starostlivost, vzájemnou ochranu.¹⁴

⁷Řecký výraz φιανθρωπία se jako ekvivalent latinského *humanitas* uvádí od těchto antických dokladů až po moderní slovníky. Jeho význam se vymezuje velmi podobně latinskému *humanitas*: lidskost, humanita, laskavost, velkorysost, dobrosrdečnost, zdvořilost, pozornost, mírnost, soucit, shovívavost; viz LIDDELL, H. G. a R. SCOTT. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1968, s. 1932. Bez ISBN.

⁸*Qui verba Latina fecerunt quique his probe usi sunt, humanitatem non id esse voluerunt, quod vulgus existimat quodque a Graecis φιανθρωπία dicitur et significat dexteritatem quandam benivolentiamque erga omnes homines promiscam, sed humanitatem appellaverunt id propemodum, quod Graeci παιδείαν vocant, nos eruditionem institutionemque in bonas artes dicimus ...; huius... scientiae cura et disciplina ex universis animantibus uni homini data est idcircoque humanitas appellata est; sic igitur eo verbo veteres esse usos et cumprimis M. Varronem Marcumque Tullium omnes ferme libri declarant. Noctes Atticae XIII, 17, 1. Pokud není uvedeno jinak, jsou překlady a parafráze latinských citátů od autora tohoto příspěvku.*

⁹V tomto případě tedy vzdělanost, příp. vytríbenější vzdělanost; *De oratore* I, 256: veškeré správné studium; tamtéž II, 72: všeobecné vzdělání.

¹⁰*Ad Atticum* 4, 6, 1 a *Ad familiares* 12, 27.

¹¹*Vir antiquissimi moris et priscam gravitatem super humanitate temperans* (2, 116, 3); překl. B. Mouchová. In: VELLEIUS PATERCULUS, G. a L. A. FLORUS. *Dvojí pohled na římské dějiny*. Praha: Arista and Baset, 2013, s. 157. Antická knihovna; sv. 82. ISBN 978-80-86410-69-2.

¹²*Egregie facis... quod iustitiam tuam provincialibus multa humanitate commendas; cuius praecipua pars est honestissimum quemque complecti* (Epistulae IX, 5, 1).

¹³*Nam ipsa humanitas quid est, nisi iustitia? Institutiones Divinae* 3, 9, 19; (homo) accepit... miserationis affectum, qui plane vocatur humanitas, tamtéž 3, 23, 9; *Conservanda est igitur humanitas, si homines recte dici velimus. Id autem ipsum conservare humanitatem, quid aliud est, quam diligere hominem, quia homo sit, et idem quod nos sumus?* Tamtéž 6, 11, 1.

¹⁴*Humanitas, qua nosmet invicem tueremur*, Lactantius, cit. dílo 3, 23, 9; Isidorus, *Origines* 10, 116.

Výmluvné jsou doklady, kde autoři hovoří o tom, co *humanitas* není. K těm řadím místo M. F. Quintiliana,¹⁵ kde s ironií odmítá zvyk příliš chválit žáky a mluví přitom o příliš horlivé bezuzdnosti při vzájemných pochvalách čehokoliv, jež se také nazývá *humanitas*, jež je však naprosto nedůstojná a do vážně vedených škol nepatří, protože pro studia je zhoubou. Negativní s pozitivním vymezením spojuje v jednom ze svých dopisů Seneca, když píše, že „*Humanitas* zakazuje povýšenost vůči spojencům a lakotu; vůči všem se slovy, jednáním, city projevuje jako laskavá a přístupná. Nikomu nemíní škodit. Svoje dobro má v oblibě zejména proto, že může být k dobru jinému: cožpak k takovým mravům nenabádají svobodná umění?“¹⁶

Krátce také k Bibli. Ta sice není psána původně latinsky, nicméně ve své latinské podobě měla nesporný vliv na utváření názorů řady myslitelů, včetně našeho Jana Amose Komenského.¹⁷ Bible se sice většinou vyjadřuje jiným způsobem, přesto i do jejích latinských překladů výraz *humanitas* pronikl, v nejrozšířenějším z nich, tzv. Vulgátě, jej potkáme celkem šestkrát, z toho třikrát ve 2. knize Makabejských, po jednom dokladu v knize Ester, ve Skutcích apoštolů a v Pavlově listu Titovi; posledně jmenované místo je jediné, kde se *humanitas* připisuje Bohu, jediné zde je v českých překladech jako ekvivalent „láska“ (včetně u kralických). V ostatních případech jde o laskavost, lidumilnost, vděčnost.¹⁸ Malý počet těchto přímých dokladů ovšem neznamená, že by nebylo možno najít v Bibli pasáže, jež se něčím, co s humanitou souvisí, zabývají. O tom svědčí i různá florilegia, jejichž sestavovatelé k prezentovaným tématům hledali vhodné citáty, výroky nebo přísloví u církevních i světských autorů, a pokud to bylo možné, také v Bibli. Tak např. *Polyanthea* Josefa Langa, s nímž zjevně pracoval i Komenský,¹⁹ uvádí k tématu *humanitas* po dvou dokladech ze Starého a Nového zákona, přičemž se v nich ani jednou výraz *humanitas* (ani v řeckých textech φιλανθρωπία) nevyskytuje. V prvním z nich se mluví o zachovávání míry při tělesných

¹⁵*Illa vero vitiosissima, quae iam humanitas vocatur, invicem qualiacunque laudandi, quum est indecora et theatralis, et severe institutis scholis aliena, tum studiorum perniciosissima hostis. Institutio oratoria* II, 2, 10.

¹⁶*Humanitas vetat superbum esse adversus socios, vetat avarum. Verbis, rebus, adfectibus comem se facilemque omnibus praestat. Nullum alienum malum putat. Bonum autem suum ideo maxime, quod alicui bono futurum est, amat: numquid liberalia studia hos mores praecipiant? Epistulae ad Lucilium* 88, 30.

¹⁷Komenský pracoval s biblickými texty v obou jazycích, v nichž nejčastěji psal, tedy v češtině i v latině. Přistupoval k nim kriticky, ba možno říci tvůrčím způsobem; promýšlel jednotlivá místa, která citoval, a to jak v českém, tak v latinském kontextu, využíval při tom různých dostupných biblických překladů. Více k tomu NOVÁKOVÁ, J. *¼ století nad Komenským*. Praha: Kalich, 1990. ISBN 80-7017-084-0, zvl. kapitoly 9 – Odborný poměr Komenského k bibli (s. 106nn.), 12 – Přejímky Kralické a z Kralické (s. 156nn.) a 13 – Citáty upravené arbitratu suo (s. 171nn.).

¹⁸2 Mac. 4, 11; 6, 22; 14, 9; Esth. 16, 4, 11; Skutky 28, 1; Tit. 3, 4. Na paralelních místech v řeckých verzích je vesměs výraz φιλανθρωπία nebo jeho odvozenina (srov. pozn. 7).

¹⁹O tom, že s tímto florilegiem pracoval, svědčí např. Komenského vlastnoruční přípisky v rukopise české Didaktiky, kap. XXV (*J. A. Comenii Opera omnia – Dílo J. A. Komenského* – dále DJAK, sv. 11, Academia: Praha, 1973, s. 168 a 169) nebo zmínka v *De sermonis Latini studio ... didactica dissertatio* 102 (DJAK 15/I, Academia: Praha, 1986, s. 366), jinde také znění citátů, pokud se u Langa (a Komenského) liší od edic citovaných autorů – to je případ jednoho citátu z pozdně antického autora Macrobia v *Triertium catholicum* XII (DJAK 18, Academia: Praha, 1974, s. 319).

trestech, druhým je jedno z Přísloví.²⁰ Z Nového zákona pak je to z Pavlova Listu Galat'anům výzva *Berte na sebe břemena jedni druhých, tak naplníte zákon Kristův* a konečně výrok o milosrdenství z Jakubova listu: *Na Božím soudu není milosrdenství pro toho, kdo neprokázal milosrdenství. Ale milosrdenství vítězí nad soudem.*²¹ Vesměs tedy jde o místa, jež mají k pojetí humanity co říci, a sloužily-li takovéto sbírky citátů a výroků dalším autorům k hledání podpůrných prostředků k argumentaci, mohla tato místa jistě být ve vhodných kontextech použitelná.²²

Než se dostanu k florilegiím a raně novověkým latinským slovníkům, všimněme si ještě stručně středověku: soudě podle slovníků středověké latiny se významové pole výrazu *humanitas* spíše zužovalo. Prestižní slovník Du Cangeův uvádí dokonce jen význam pohostinství, poskytnutí pokrmu (1710, s. 910n.) Poměrně velký slovník Diefenbachův uvádí pouze ekvivalent „lidství“ (1857, s. 281). Ve srovnání s těmito slovníky je heslo *humanitas* v našem *Slovníku středověké latiny* bohatší jak na škálu významových odstínů, tak na množství uvedených dokladů k nim. Jsou to významové okruhy: lidská podstata, lidství, člověčenství; dobrota, laskavost, přívětivost; vyšší vzdělání, úroveň vzdělanosti, duchaplnost a vytříbený cit, jemný vkus, jemnost, takt, elegance; kromě toho se tam uvádějí další speciální významy či jejich odstíny, většinou odvozené od již zmíněných, dva se ale vymykají, a to titul *humanitates vestrae* v univerzitním prostředí a použití ve významu vztahu mezi lenním pánem a vazalem, tedy manství (Slovník středověké latiny v českých zemích, 1992, s. 1033n.). To je naopak jisté obohacení možných významových odstínů, jež sice směřuje poněkud mimo naše téma, nicméně se odvíjí od významu laskavost, vlídnost.

Tolik pro větší úplnost o středověku; ostatně svět středověku nepatří právě k tomu, čím by byl Komenský příliš ovlivněn.²³

²⁰5. Mojžišova 25, 2–3: *Je-li svévolník hoden mrskání, dá ho soudce položit a mrskat za své přítomnosti; dá mu vysázet počet ran podle jeho svévole. Smí jej dát zmrskat nejvýše čtyřiceti ranami, aby tvůj bratr nebyl před tebou zlehčen, kdyby mu při mrskání přidal více ran.* Př. 12, 10: *Spravedlivý cítí i se svým dobyt看em, kdežto nitro svévolníků je nelítostné.*

²¹Gal. 6, 2; Jak. 2, 13.

²²Vedle nich ovšem jistě i řada dalších; téma laskavosti, vlídnosti atd. V Bibli by vydalo na samostatnou (a patrně dosti rozsáhlou) studii; zde se omezujeme na vybraná florilegia.

²³Toto tvrzení se může zdát příliš odvážné, nicméně ve studiích, jež sledují prameny Komenského myšlení, mnoho jmen středověkých osobností nenajdeme, srov. např. PATOČKA, J. Filosofické základy Komenského Pedagogiky. In: *Komeniologické studie I [Sebrané spisy, sv. 9]*. Praha: OIKOYMENH, 1997, s. 164–231. ISBN 80-86005-52-6, právě tak jako v komentářích k edicím Komenského spisů. Do jisté míry to dokládá i jazyková rovina, ze středověké latiny pronikly do Komenského spisů jen „technické“ výrazy jako *electuarium* (= lektvar), *vernix* (= fermež); viz NOVÁKOVÁ, J. Latina Komenského je humanistická. *Slovo a slovesnost* 31. 1970, č. 4, s. 302. ISSN 0037-7031. Na druhé straně se Komenský odkazem některých středověkých myslitelů zabíral, mohl k nim i mít hluboký osobní vztah, přesto k hlavním zdrojům jeho myšlení nepatřili: zcela jistě k nim patří M. Jan Hus (srov. STEINER, M. Mistr Jan Hus v díle J. A. Komenského. In: *Studia Comeniana et historica* 45. Uherský Brod: Muzeum J. A. Komenského, 2015, č. 93–94, s. 25–32. ISSN 0323-2220) či Ramón Lull (srov. PATOČKA, J. cit. dílo, s. 183n.). Spis *Theologia naturalis* Raymunda de Sabunde (1385–1436) dokonce Komenský v rámci polemik se sociniány sám upravil a vydal: (*Oculus fidei*) *Theologia naturalis sive Liber creaturarum* atd., Amsterdamami 1661 (faksimile vyd. E. Schadel, Hildesheim – Zürich – New York 1983. In: COMENIUS, J. A. *Ausgewählte Schriften* IV, 1, s. 381nn.). Chronologicky vzato by k nim patřil i Mikuláš Kusánský, který Komenského myšlení významně ovlivnil, za středověkého myslitele ale považován nebývá. Srov. FLOSS, P. Cusanus und Comenius. *Mitteilungen und Forschungsbeiträge der Cusanus-Gesellschaft*. 1973, č. 10, s. 172–190. ISSN 0323-4142; Týž. *Mikuláš Kusánský. Život a dílo renesančního filosofa*,

Florilegia a samozřejmě slovníky podávaly definice významů výrazů, jež hodlaly vysvětlit nebo ilustrovat za pomoci výroků autorit, jak už bylo řečeno, náboženských, světských nebo i přímo biblických. Tím na jedné straně reflektovaly dobové představy o obsahu i rozsahu těchto významů, na druhé straně se také podílely na udržování povědomí o nich v širší veřejnosti, případně mohly toto povědomí pomáhat vytvářet.

K nejstarším ze slovníků, o nichž můžeme oprávněně říci, že je Komenský znal,²⁴ patří slovník Calepinův z počátku 16. stol.; ten pod vlastním heslem definuje *humanitas* takto (v parafrázi): ve vlastním smyslu znamená lidskou přirozenost... dále se užívá ve významu výchova a vzdělávání v dobrých naukách (*in bonas artes*). A pokračuje poněkud etymologizujícím výkladem: Ti, kdo po tomto vzdělání upřímně touží a dosáhnou ho, jsou právě nejvíce lidští. Péče o vědění byla dána ze všech živočichů jedinému člověku (*homo*), a proto se nazývá *humanitas*. Jako příklad (z Varrona) se tu uvádí, že Praxitelés pro své velké umění nebyl nikomu, kdo má jen trochu lepší vzdělání (kdo je *humanior*), neznám; *humanior* používá (totiž Varro) místo *eruditior* (vzdělanější). Proto říkáme *studia humanitatis*, tj. vzdělání, jímž se míní svobodná umění (*artes liberales*). Ale protože člověk je mezi všemi živočichy nejmírnější, znamená *humanus* (lidský) také ochotný a mírný a *humanitas* ochotu, přístupnost, laskavost. A o něco dále (citát z Ambrože): Považ, člověče (*homo*), odkud máš jméno: přece od země (*humus*), která nikomu nic nebere, nýbrž všem všechno štědře dává a poskytuje své plody k využití všem živočichům. Odtud se odvíjí název *humanitas*: zvláštní a vlastní ctnost (*virtus*) člověka, jež vede k pomoci těm, kdo mají stejný úděl.²⁵ Jde o heslo košaté, snad poněkud neuspořádané, nicméně základní významy reflektuje a svědčí o tom, že i autoři takto starých slovníků měli dostatečný přehled o látce, již ve svých dílech zpracovávali, přestože s největší pravděpodobností měli k dispozici daleko méně dokladů než autoři slovníků novějších.

matematika a politika. Praha: Vyšehrad, 2001. ISBN 80-7021-472-4. Nebo PATOČKA, J. Mezihra na prahu moderní vědy: Cusanus a Komenský. In: *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové*. Praha: ČSAV, 1964. Kap. 10, s. 329–341. Bez ISBN.

²⁴O obou zde zmíněných slovnících se Komenský zmiňuje v *Novissima lingvarum methodus*, kap. V, 19 a XXI, 6 (Calepinus); XV, 27 a XXI 7 (Martinius); viz DJAK sv. 15/II, Praha: Academia, 1989, s. 140, 286 a 255, 287; na Calepinův slovník se Komenský odvolává ve spisku *Pro Latinitate Januae lingvarum ... apologia* 42 (In: COMENIUS, J. A. *Opera didactica omnia* IV, Amsterodami 1657, sl. 34, na Martiniův v *Annotationes super Grammaticam novam januaalem* Ad § 35 (DJAK 15/III, Praha: Academia, 1992, s. 140).

²⁵*Proprie naturam humanam significat. ... Deinde sumitur pro eo quod Graeci παιδείαν dicunt: nos eruditionem et institutionem in bonas artes. Quas qui sinceriter cupiunt atque assequuntur: ii sunt vel maxime humani. Hujus scientiae cura et disciplina ex universis animalibus uni homini data est: idcirco humanitas appellata. Var. Praxiteles inquit propter artificium egregium nemini est paulum humaniori ignotus. Humaniori dixit pro eruditiori. Hinc studia humanitatis, i. eruditionis appellantur: quibus artes liberales intelliguntur. Sed quia homo inter omnia animalia maxime mitis est. Idcirco humanus pro facili et miti ponitur: et humanitas pro facilitate, tractabilitate mansuetudine... Amb. lib. 3 offi. Considera homo unde nomen sumpseris. Ab humo utique: quae nihil cuique eripit: sed omnia largitur omnibus: et diversos in usus omnium animantium fructus ministrat. Inde appellata humanitas: specialis et domestica virtus hominis: quae consortem adiuvat. CALEPINUS, A. *Dictionarium ex optimis quibusque authoribus ... collectum*. Academia Parisiensi ... 1510, pod heslem Humanitas (nestránkováno). Zkratka Var. znamená Varro, za ní následuje zlomek z neurčeného Varronova díla citovaný u Gellia, *Noctes Atticae* XIII, 17, 2 (srov. pozn. 7). Zkratka *Amb. lib. 3 offi.* pak Ambrosius, *De officiis libri tres* III, 3, 16.*

Dalším Komenskému známým slovníkem je *Lexicon philologicum, praecipue etymologicum* Matthiae Martinia; ten nám ale k našemu tématu nic nového neřekne, ač vypadá moderněji a propracovaněji než Calepinovo *Dictionarium*. Definice slova *humanitas* je tu schována pod heslem *humanus* a je doslovně tatáž jako u Calepina.²⁶

Abych uvedl také nějaký český pramen, zmiňuji Daniela Adama z Veleslavína, ačkoliv není jisté, do jaké míry s jeho slovníky Komenský pracoval. České ekvivalenty k výrazu *humanitas* má Adam z Veleslavína v obou svých slovnících vydaných r. 1598. *Nomenclator quadrilinguis* uvádí krotkost, tichost, vlídnost;²⁷ větší škálu významových odstínů najdeme ve druhém z obou jeho slovníků, jímž je *Sylva quadrilinguis*: výraz *humanitas* je tu jako ekvivalent pod heslem *Vlídnot, líbeznost přívětivost, přátelství* a pod heslem *Dobrotivost, dobrota, laskavost, dobromyslnost, přátelství*; nechybí tu rovněž návaznost na vzdělání, pod heslem *Učený, umělý, zběhlý* atd. je mezi dalšími latinskými ekvivalenty a synonymy také *in studiis humanitatis ac literarum versatus*.²⁸

Z florilegií, jež patří do okruhu Komenského pramenů, chci znovu připomenout sbírku *Polyanthea* Josepha Langa; jde o rozsáhlé dílo, jehož začátky spadají do samého počátku 16. stol., jež pak zhruba někdy od 20. let 17. stol. vycházelo pod Langovým jménem. Pod heslem *Humanitas* je tu shromážděna řada citátů, jež dokreslují v různých směrech úvodní definici: Řecky philanthrópia... Užívá se ve třech významech, totiž jako lidská přirozenost a jako ctnost (*virtus*), jež spočívá v nabídce vnější pomoci, ve vycházení vstříc potřebám druhých... Kromě toho znamená vzdělání a výchovu v dobrých naukách (*in bonas artes*) atd.,²⁹ pokračuje nám už z Calepina známými vývody.

Jinak staví své heslo *Humanitas* Tobias Magirus ve své sbírce citátů *Polymnemon*.³⁰ Magirus nepodává souvislou definici, po krátkých dílčích charakteristikách zařazuje hned vhodné citáty. Začíná tím, že *humanitas* vychází vstříc lidským potřebám, a v dalším uvádí, že je třeba ji zachovávat, chceme-li být po právu nazýváni lidmi. Zachovávat humanitu není nic jiného než mít rád člověka proto, že je člověkem, tedy tímtéž, čím jsme my. Nesvornost a rozpor odporují lidským způsobům. *Humanitas* je blízka Bohu, jenom s její pomocí si

²⁶MARTINIUS, M. *Lexicon philologicum, praecipue etymologicum*. Breae 1623, sl. 1162. Autor tohoto slovníku patřil k významným profesorům herbornského teologického učiliště – v době, kdy tam přišel na studia J. A. Komenský, však už působil v Brémách.

²⁷ADAM Z VELESLAVÍNA, D. *Nomenclator Quadrilinguis Boemico-Latino-Graeco-Germanicus III*. Praha 1598, sl. 230, (Praha: Academia, 2015, s. 172. ISBN 978-80-200-2406-0). Komenský se o Adamových slovnících zmiňuje v české Didaktice, kap. XXII, v pasáži, kterou pak do její latinské verze nepřevzal (DJAK 11, s. 151).

²⁸Týž. *Sylva quadrilinguis vocabulorum et phrasium Bohemicae, Latinae, Graecae et Germanicae linguae*. Praha 1598, sl. 659, 273, 1628.

²⁹LANGE, J. *Florilegii magni seu Polyantheae floribus novissimis sparsae libri XX*. Argentorati 1645, sl. 1326–1330.

³⁰O Komenského znalosti tohoto florilegia svědčí např. nápadné množství citátů, jež uvádí i Magirus, ve spisku *Serenissimo Svecorum regi Carolo Gustavo... votiva acclamatio* (DJAK 9/II, Praha: Academia, 2013, s. 369nn., viz zvláště komentář, s. 385–387), nebo odkazy v *Clamores Eliae* 51, 2, 73, 2, 111, 2, 172, 2 (DJAK 23, Praha: Academia, 1992, s. 43, 52, 61, 82).

uchováváme podobnost Bohu. Je vzácná. Dobývá, co se jeví jako nedobytné, získává si poražené. Nelidskost je protivnicí milosrdenství.³¹

Jiným typem těchto sbírek jsou tzv. *apophthegmata*, tedy výroky známých historických osob, jež obvykle komentují nějakou událost nebo něčí postoj. Tyto sbírky byly buď součástí florilegií, v nichž mohly tvořit samostatný oddíl v rámci jednotlivých hesel, nebo samostatné. K nejznámějším samostatným sbírkám patří *Apophthegmata* Desideria Erasma Rotterdamského, jež nebyla zjevně Komenskému neznámá.³² Jde převážně o výroky osobností z dějin antického Řecka a Říma, dokreslují tedy nejen antické pojetí humanity, ale poukazují i na to, co z antiky souznělo s konceptem humanity u humanistů a v raném novověku. U Erasma jsou vybrané výroky řazeny podle osob, jimž jsou připisovány, téma, jichž se týkají, je vyznačeno v marginálii. V některých případech ani nejde přímo o výroky, nýbrž o zachycení morálních postojů těchto osobností na pozadí určitých událostí z jejich života, máme tedy poté co do činění spíše s jistým typem *exemplum*. K takovým příkladům patří hned první doklad, který chci zmínit. Týká se spartského krále ze 4. stol. př. Kr. Agesilaa, jenž údajně nabádal své vojáky, aby zajatce netýrali jakožto zločince, nýbrž aby se k nim chovali jako k lidem; zajaté malé děti dával shromáždit na jedno místo, aby opuštěny nezahynuly; tutéž péči věnoval zajatým starcům. Tato lidskost mu zjednávala ne zcela obvyklou dobrou vůli nejenom u jiných lidí, nýbrž i u zajatců. K tomu následuje komentář Erasmův (nebo jeho zdroje): I nyní si o sobě myslí, že jsou lidmi, takoví, kteří pobijí děti a starce a do zajetí odvádějí jenom ty, kdo se na základě svého věku hodí buď k práci, nebo k poskytování rozkoší, nebo k obojímu. Kam až dospěla tato nezměrná zdivočelost?³³ V dalším příkladu se Aristón, rovněž spartský král, tentokrát ze 6. stol. př. Kr., vyjadřuje ke Kleomenově odpovědi na otázku, co by měl dělat dobrý král; Kleomenes minil, že přátelům činit dobré, nepřátelům zlé. Aristón ale namítá, že daleko lepší je přátelům činit dobře a z nepřátel si dělat přátele.³⁴ A ještě jeden příklad, tentokrát názor vložený do úst římskému vojevůdci a politikovi 3. stol. př. Kr. Fabiu Maximovi: Ten pokládal za absurdní, že se koně či lovečtí psi krotí vlídností a potravou, kdežto nepoddajné lidi neusilujeme si získat lidskostí

³¹*Humanae subvenit necessitati... Conservanda est igitur humanitas, si homines recte dici velimus. Id autem ipsum conservare humanitatem quid aliud est, quam diligere hominem quia homo sit, et idem, quod nos sumus? Discordia igitur atque dissensio non est secundum hominis rationem... Deo proxima. Per solam humanitatem servatur Dei imitatio... Rara est... Inexpugnabilia expugnat... Victos devincit... Inhumanitas misericordiae adversatrix.* MAGIRUS, T. *Polymnemon, seu Florilegium locorum communium* ... Francofurti 1629, sl. 1199–1202.

³²Čerpá z ní hojně např. v divadelní hře *Diogenes Cynicus redivivus* (DJAK 11, s. 439nn.; v. zejména *Enarratio*, s. 481, *Informace o díle*, s. 484, a komentář, s. 487nn.).

³³*Crebro solet in concione admonere milites suos, ne captivos ut facinorosos cruciarent, sed ut homines servarent. Infantibus etiam in bello captis providit ut in unum locum comportarentur, ne mutatis castris relictis perirent. Eandem curam impendit senibus captivis, ne, quoniam sequi non possent, a canibus lupisque discernerentur. Haec autem humanitas illi non solum aliorum, verum etiam captivorum miram benevolentiam conciliavit. Et nunc homines sibi videntur, qui trucidatis infantibus ac senibus, eam aetatem abducunt, quae vel libidini apta est, vel labori, vel utrique. Quo progressa est immanis illa feritas?* ERASMUS ROTTERODAMUS, D. *Apophthegmatum libri octo*. Basileae 1535, I Agesilaos 78; s. 37 (s marginálií *Humaniter*, tedy lidsky).

³⁴*Aristo cuidam laudibus vehementer dictum Cleomenis, qui rogatus, quid oporteret bonum regem facere, respondit, Amicis benefacere, inimicis male, At quanto praestantius est, inquit, vir optime, amicis benefacere, et ex inimicis reddere amicos?* Tamtéž I, Aristo 34, s. 55n. (rovněž s marginálií *Humaniter*). Kleomenés byl spartským králem na přelomu 6. a 5. stol. př. Kr. Výrok je zaznamenán u Plutarcha, *Apophthegmata Laconica* pod jménem Aristón.

a dobrodiním, naopak se k nim chováme příkřeji než rolníci k plevelným stromům, které oni hned nekácejí, nýbrž se snaží je zušlechtit štěpováním.³⁵ V dalších několika příkladech, jež mají podle svých marginálií ilustrovat téma humanity, se setkáváme s nám již známými motivy, jako je spojování přísnosti s velkorysostí či získávání nepřátel na svou stranu.

Shrneme-li, co vybrané doklady ukazují, vidíme, že oproti tomu, co pod výrazem *humanitas* cítili antičtí autoři, ve sledovaném období mnoho nepřibýlo. Mohlo by se tedy zdát, že není tak docela oprávněné ono tvrzení z Filosofického slovníku citované v úvodu této studie, že *ideály humanity mají zčásti antické kořeny..., jejich vlastní rozpracování je však až zásluhou novověku*. Jistě, od slovníkového hesla, pro něž je stručnost ctností, nelze očekávat dokonale podrobnou analýzu pojednávání problematiky a něco jiného mohou být ideály humanity na rozdíl od její definice či různých vymezení. Jen chci upozornit na to, že i na základě předloženého úzkého výběru dokladů k tématu humanity vidíme už i u antických autorů velmi komplexní představu o humánních vztazích v lidské společnosti. Co se samozřejmě měnilo, byl okruh těch, kteří mohli být do sféry takto pojatých vztahů zahrnováni; to je jistě významný faktor, všeobecně známý, o němž lze říci, že došel širšího uplatnění v novověku. Na uvedených dokladech je dále vidět, jak se v postupujících epochách měnily akcenty na jednotlivé komponenty významového spektra výrazu *humanitas*, nejvíce patrně ve středověku. Oproti dokladům u antických autorů se v pozdějších vymezeních humanity vytrácí motiv mírnosti či velkorysosti vítězů vůči poraženým ve válečných konfliktech: ze sledovaných pramenů se výslovně objevuje jen u Tobiasa Magira;³⁶ patrně se již nepovažovalo za nutné dělit sféry vztahů ve společnosti na válečné a mírové, jak to činili Římané. Podobně se zdá, že je pouze na antické, příp. také biblické, zdroje vázán motiv spojování přísnosti s velkorysostí. Je to odraz postupného oslabování politických i jiných autorit?

Rád bych v závěru zdůraznil těsné napojení vzdělanosti a výchovy na koncept humanity, silně patrné už v nejstarších antických dokladech, a ustoupilo-li poněkud do pozadí ve středověku, pak se opět silně hlásí o své místo na slunci u všech zmíněných raně novověkých autorů.

Résumé

Pojetí humanity zahrnovalo už v antickém myšlení prakticky vše, co si jako obsah pojmu humanity představujeme dnes. Přirozeně se odvíjelo od pojetí lidství jakožto lidského bytí v biologickém smyslu. V návaznosti na řecké myšlení nám římscí autoři zanechali řadu svědectví o tom, co k pojetí lidskosti přidala kultura, tedy vzdělání a výchova.

M. T. Cicero, L. A. Seneca, M. F. Quintilianus a další spisovatelé, později církevní Otcové, např. Lactantius, Ambrosius či Isidorus z Hispaly a další, představují autory a myslitele, kteří

³⁵*Dicebat absurdum videri, si cum equos et canes venaticos familiaritate ciboque cicuremus potius quam catenis ac verberibus: homines feroces animo, non humanitate ac beneficiis nobis conciliemus, sed asperiores in illos simus quam agricolae sunt in caprificos ac malos sylvestres et oleastros, qui has non protinus excidunt, sed insitione docent mitescere.* Tamtéž V, Fabius Maximus 25, s. 491 (s marginálií *Humanitas cicurat optime*, tedy Nejlépe krotí lidskost, mírnost).

³⁶Také v Erasmových Apophthegmatech, tam však v reprodukci zjevně antického pramene.

formulovali antické a raně křesťanské předstvy o humanitě. Vedle kvality mezilidských vztahů na různých úrovních patří k těmto představám úzké propojení s výchovou a vzděláním. V evropském novověku byla zdrojem pro utváření konceptu humanity nejenom přímá četba starších, především antických autorů, nýbrž také nepřímé prameny, to znamená (vedle jazykových slovníků) různé sbírky citátů, sentencí, výroků, exempel a přísloví; pro ilustraci jsou z nich vybrány ty, s nimiž s nejvyšší pravděpodobností pracoval J. A. Komenský.

Primární zdroje

ADAM Z VELESLAVÍNA, D. *Nomenclator Quadrilingvis Boemico-Latino-Graeco-Germanicus*. Pragae 1598 (Praha: Academia, 2015. ISBN 978-80-200-2406-0).

ADAM Z VELESLAVÍNA, D. *Sylva quadrilinguis vocabulorum et phrasium Bohemicae, Latinae, Graecae et Germanicae linguae*. Pragae 1598.

Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona: český ekumenický překlad. 11. vyd. Praha: Česká biblická společnost, 2005. ISBN 80-85810-37-9.

Biblia Graeca. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2013. ISBN 978-3-438-05152-3.

Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1983. ISBN 3-438-05303-9.

CALEPINUS, A. *Dictionarium ... postremo nunc supra omnes hactenus editiones magna omnis generis vocum accessione auctum ...* Basileae ex officina Hieronymi Curionis 1562.

CICERO, M. T. *De oratore libri tres*. In: M. Tullii Ciceronis *Opera rhetorica*. Lipsiae: B. G. Teubner, 1907.

CICERO, M. T. *Epistularum Ad Atticum libri sedecim*. In: M. Tullii Ciceronis *Scripta quae manserunt omnia*. Partis III volumen II. Lipsiae: B. G. Teubner, 1905.

CICERO, M. T. *Epistularum Ad familiares, quae dicuntur, libri sedecim*. In: M. Tullii Ciceronis *Scripta quae manserunt omnia*. Partis III volumen I. Lipsiae: B. G. Teubner, 1904.

ERASMUS ROTERODAMUS, D. *Apophthegmatum libri octo*. Basileae 1535.

GELLIUS, A. *Noctes Atticae*. Lipsiae: B. G. Teubner, 1903.

ISIDORUS HISPALENSIS. *Etymologiarum sive Originum libri XX*. Oxonii: e Typographaeo Clarendoniano, 1988.

LACTANTIUS, L. C. F. *Institutiones Divinae*. In: MIGNE, J. P., ed. *Patrologiae cursus completus*. Series Latina, volumen 6, sl. 111nn.

LANGE, J. *Florilegii magni seu Polyantheae floribus novissimis sparsae libri XX*. Argentorati 1645.

MAGIRUS, T. *Polymnemon, seu Florilegium locorum communium...* Francofurti 1629.

MARTINIUS, M. *Lexicon philologicum, praecipue etymologicum*. Bremae 1623.

PLINIUS CAECILIUS SECUNDUS, C. *Epistularum libri novem*. Lipsiae: B. G. Teubner, 1912.

QUINTILIANUS, M. F. *Institutionis oratoriae libri duodecim*. Lipsiae: B. G. Teubner, 1869.

SENECA, L. A. *Ad Lucilium epistularum moralium, quae supersunt*. Lipsiae: B. G. Teubner, 1914.

Literatura

- BLECHA, I. et al. *Filosofický slovník*. Olomouc: Fin, 1995. ISBN 80-7182-014-8.
- COMENIUS, J. A. *Opera didactica omnia* IV, Amsterodami 1657.
- ČAPKOVÁ, D. *Myslitelsko-vychovatelský odkaz Jana Amose Komenského*. Praha: Academia, 1987. Bez ISBN.
- ČAPKOVÁ, D. The Writings of J. A. Comenius and 17th Century Thought. In: KYRALOVÁ, M., ed. a J. PŘÍVRATSKÁ, ed. *Symposium Comenianum 1986: J. A. Comenius's contribution to world science and culture: Liblice June 16–20, 1986 [sborník referátů]*. Praha: Academia, 1989, s. 75–87. Bez ISBN.
- DIEFENBACH, L. *Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis*. Francofurti ad Moenum 1857.
- DU CANGE, CH. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis*. Frankfurt 1710.
- FLOSS, P. Cusanus und Comenius. *Mitteilungen und Forschungsbeiträge der Cusanus-Gesellschaft*. 1973, č. 10, s. 172–190. ISSN 0323-4142.
- FLOSS, P. *Mikuláš Kusánský. Život a dílo renesančního filosofa, matematika a politika*. Praha: Vyšehrad, 2001. ISBN 80-7021-472-4.
- KOMENSKÝ, J. A. a B. HAVRÁNEK, ed. *Dílo J. A. Komenského: Johannis Amos Comenii opera omnia. 11*. Praha: Academia, 1973. Bez ISBN.
- KOMENSKÝ, J. A. a E. KAMÍNKOVÁ, ed. *Dílo Jana Amose Komenského = Johannis Amos Comenii opera omnia. 15/I, Opera didactica omnia*. Praha: Academia, 1986. Bez ISBN.
- KOMENSKÝ, J. A. a E. KAMÍNKOVÁ, ed. *Dílo Jana Amose Komenského = Johannis Amos Comenii Opera omnia. 15/II*. Praha: Academia, 1989. Bez ISBN.
- KOMENSKÝ, J. A. a L. SVOBODA, ed. *Dílo Jana Amose Komenského = Johannis Amos Comenii Opera omnia. 18*. Praha: Academia, 1974. Bez ISBN.
- KOMENSKÝ, J. A. et al. *Dílo Jana Amose Komenského = Johannis Amos Comenii Opera omnia. 9/II*. Praha: Academia, 2013. ISBN 978-80-200-2244-8.
- KOMENSKÝ, J. A. a D. MARTÍNKOVÁ, ed. *Dílo Jana Amose Komenského = Johannis Amos Comenii Opera omnia. 15/III*. Praha: Academia, 1992. ISBN 80-200-0071-2.
- KRAUS, J. et al. *Akademický slovník cizích slov. Díl 1., A–K*. Praha: Academia, 1995. ISBN 80-200-0497-1.
- KVAČALA, J. *Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften*, Berlin–Leipzig–Wien 1892.
- KVAČALA, J. *Über J. A. Comenius' Philosophie, insbesondere dessen Physik*. Leipzig 1886.
- LIDDELL, H. G. a R. SCOTT. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1968. Bez ISBN.
- NOVÁKOVÁ, J. *¼ století nad Komenským*. Praha: Kalich, 1990. ISBN 80-7017-084-0.
- NOVÁKOVÁ, J. Latina Komenského je humanistická. *Slovo a slovesnost* 31. 1970, č. 4, s. 302. ISSN 0037-7031.
- Ottův slovník naučný. Díl 11., Hédypathie–Hýždě*. Praha: J. Otto, 1897.
- PATOČKA, J. Filosofické základy Komenského pedagogiky. *Pedagogika* VII. 1957, č. 2, s. 137–177. ISSN 0031-3815.

- PATOČKA, J. *Komeniologické studie I* [Sebrané spisy, sv. 9]. Praha: OIKOYMENH, 1997, str. 164–231, 258–283. ISBN 80-86005-52-6.
- PATOČKA, J. Mezihra na prahu moderní vědy: Cusanus a Komenský. In: *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové*. Praha: ČSAV, 1964, kap. 10, s. 329–341. Bez ISBN.
- PATOČKA, J. Základní filosofické myšlenky J. A. Komenského v souvislosti se základy jeho soustavného vychovatelství. In: KOPECKÝ, J., J. KYRÁŠEK a J. PATOČKA. *Jan Amos Komenský. Nástin života a díla*. Praha: SPN, 1957. Bez ISBN.
- PATOČKA, J. *Komeniologické studie II* [Sebrané spisy, sv. 10]. Praha: OIKOYMENH, 1998, str. 134–148. ISBN 80-86005-52-6.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Vyd. 2. Praha: Academia, 1994. ISBN 80-200-0493-9.
- Slovník středověké latiny v českých zemích (sešit 14, Heliodromus–hytonicus)*. Praha: Academia, 1992 (vyšlo 1993). ISBN 80-200-0396-7.
- STEINER, M. Mistr Jan Hus v díle J. A. Komenského. In: *Studia Comeniana et historica* 45. Uherský Brod: Muzeum J. A. Komenského, 2015, č. 93–94, s. 25–32. ISSN 0323-2220.
- SVOBODA, L., ed. *Encyklopedie antiky*. Praha: Academia, 1973. Bez ISBN.
- Thesaurus lingvae Latinae*. Leipzig: B. G. Teubner 1977–.
- VELLEIUS PATERCULUS, G. a L. A. FLORUS. *Dvojitý pohled na římské dějiny*. Praha: Arista and Baset, 2013. Antická knihovna; sv. 82. ISBN 978-80-86410-69-2.